

Takács Tibor

Emlékezeti aktus és történeti esemény*

A Biksza-gyilkosság, 1956

1956. december 10-én a Pest megyei Gyón községben megkergették, megverték, majd megölték Biksza Miklós dabasi járási párttitkárt. Vagy mégsem? Ebben az esetben ugyanis a határozatlan igealaknak („megölték”) különös jelentősége van: a párttitkárt végül is saját pisztolyával lőtték le, pontosabban lőtte le Kövecses Ferenc volt nemzetőr (korábbi agráregyetemi hallgató, akit 1955-ben „demokrácia-ellenes izgatás” miatt ítélték el, és 1956 elején szabadult¹). A megtorlást irányítók azonban azt igyekeztek bizonyítani, hogy e gyilkosság esetében a falu „ellenforradalmárainak” kollektív bűnösségéről van szó, hiszen a funkcionárius a verésbe is belehalt *volna*. Az általános alany használata tehát már önmagában egyfajta értelmezésre, pontosabban a hatalmi értelmezés elfogadására utal: az eset azt mutatja, hogy már a megnevezés, a pusztá leírás szintjén is nehéz, szinte lehetetlen semleges kijelentést tennünk a múltról, egy múltbeli eseményről.

Ez a probléma tehát már abban az egyszerű esetben is jelentkezik, ha „csupán” arra keressük a választ, hogy mi történt Gyónon 1956. december 10-én. Az esemény megismeréséhez gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ugyanis a Biksza Miklós meggyilkolásával kapcsolatosan indított eljárások során nagyon sok szemtanút hallgattak ki. Ez a forrásgazdagság azonban nem feltétlenül könnyíti meg a történész dolgát: az egymásnak ellentmondó tanúbeszámolókat olvasva ugyanis úgy érezheti, lehetetlen megállapítania, mi is történt valójában Gyónon; minél részletesebben kívánja megismerni az eseményt, annál kevesebbet tud meg róla. A dilemmát azzal oldhatjuk fel, ha nem feltétlenül arra próbálunk választ találni, mi történt, hanem arra, hogy mit is tudhatunk arról, mi történt azon a gyóni délelőttön.

A gyilkosság előzménye az volt, hogy Biksza Miklós a dabasi járási tanács két vezetőjével a községi nemzeti bizottság feloszlására érkezett Gyónra. Miközben a tanácsházán tárgyaltak a helyi vezetőkkel, egyre több falubeli kezdett gyülekezni az épületben és azon kívül. Sokan a tárgyalás helyéül szolgáló hivatali helyiségbe is bementek, ahol hangoskodni kezdtek, többen kiabáltak Bikszával, majd tettelegességre is sor került: Harmincz István gyóni földműves a kabátjánál fogva megrántotta, más beszámolók szerint pofon is vágta a járási párttitkárt. Biksza Miklós erre kiszaladt, és a tanácsháza kapujánál arcon ütötte – az ablakon kiugró, így elébe kerülő – Harmincz Istvánt. Több falubeli is Biksza után eredt,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Kövecses Ferenc vizsgálati dossziéja: ÁBTL 3.1.9. V-127614.

aki szolgálati fegyverével az öt üldözőkre lőtt. Harmincz kerékpárral megelőzte az egy üres telken keresztülfutó párttitkárt, aki ismét rálőtt. Ekkor a többi falubeli is odaért, ütni-veni kezdték Bikszát, aki kétszer is fel tudott állni, ám végül leteperték, és a lábait is összekötözték. Az ütlegelés végül abbamaradt, ám ekkor a helyszínre érkező Kövecses Ferenc magához vette a párttitkár fegyverét, és fejbe lőtte Biksza Miklóst.² A Biksza-gyilkossággal kapcsolatban több vizsgálatot indítottak, amelyek még 1958-ra is áthúzódtak. A gyilkossággal összefüggésben négy bírósági ítélet született, de érintette az ügyet a járási forradalmi vezetők pere is. A megtorlás különösen brutális volt. Összesen öt embert ítélték halálra: a halálos lövést leadó Kövecses Ferenc mellett Balla Pált, Lakos Jánost, a Biksza által megölt Harmincz Istvánt és az üldözésben részt nem vevő, a gyilkosság helyszínén sem járt D. Szabó Károlyt. Az ítéletet a Nyugatra (Kanadába) menekülő Kövecses kivételével mindegyikükön végrehajtották.

AZ EMBERI EMLÉKEZÉS MŰKÖDÉSE

Az eseménytörténet-írást művelőket többnyire az a meggyőződés vezérli, hogy feladatuk nem más, mint a múlt valóságának a „feltárása”, rekonstrukciója. Ebben legfontosabb eszközük a filológiai alapú forráskritikai módszer, amely garantálja a múlt minél objektívabb képének megrajzolását „úgy, ahogyan az valójában megtörtént”. Ez az eljárás biztosítja a történész számára annak a lehetőségét, hogy a dokumentumokból ki tudja vonni a múltbeli valóság egy szeletét: a levéltári dokumentum ilyenformán válik a múltból szerzett tudás „forrásává”.³ Amennyiben a feltáró munka nem jár tökéletes végeredménnyel (és ez, valljuk meg, gyakran megeshet), ez csakis a rendelkezésre álló eszközök tökéletlenségéből fakadhat, ám ezek fejlődése a múltból megszerzett tudásunk gyarapodását eredményezi.

Ahhoz, hogy a levéltári dokumentumok megőrizzenek valamit a múlt valóságából, természetesen nélkülözhetetlen, hogy ezek a forrásként felhasznált iratok egykorúak legyenek a „feltárni” kívánt múlttal. Innen fakad az egykorú források fetiszálása, egyszersmind az utólag született visszaemlékezésekkel és általában a „narratív” történeti forrásokkal szembeni nagyfokú bizalmatlanság – mintha az egykorú források nem lennének narratívák! A „valóságra” vonatkozó külső referenciák bizonytalansága, továbbá a sok konstruktív, imaginárius elem miatt a történészek többsége vagy elveti az ilyen dokumentumok használatát, vagy a múltnak egy általa „valóságosnak” tekintett, általa létrehozott képéhez méri azokat.⁴ Legfeljebb arra tartják alkalmasnak az orális történeti forrásokat, hogy megtudjuk belőle, a megkérdezettek hogyan éltek meg az „írott” források alapján „tényszerűen”

² Az események egy lehetséges történetéhez lásd Takács 2007a.

³ Braun 1995: 22–24.

⁴ Vö. K. Horváth 1998.

rekonstruálható eseményt.⁵ Kétségtelen, hogy az *oral history* ma már komolyan senki sem tekinti a „tényfeltáró” történetírás forrásának – Magyarországon sem.⁶

Ám valóban annyira különbözőek lennének az írott és a szóbeli kútfők? A kiváló olasz mikrotörténész, Carlo Ginzburg írja: „még a kora újkori Európát – ezt a hatalmas mennyiségű írásos forrást hátrahagyott, nem kortárs társadalmat – kutató történészek is felhasználnak időnként szóbeli forrásokat, pontosabban szólva írásban rögzített szóbeli elbeszéléseket”.⁷ Ginzburg szerint ugyanis a világi és egyházi bíróságok tárgyalásainak jegyzőkönyveit ugyanúgy használhatjuk, mint az antropológus jegyzetfüzeteit, csak éppen ezek nem a jelenkori, hanem évszázadokkal ezelőtti terepmunkák eredményeit rögzítik. Bár elismeri, hogy a kétféle forrást – sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból – nem lehet egyenértékűnek tekinteni („[a] levéltári fondok ebből a szempontból nem helyettesíthetik a magnetofont”), ám úgy látja, hogy a „dialogikus diszpozícióban” rejlő antropológiai attitűd az inkvizíciós jegyzőkönyveknek éppúgy sajátja, mint az antropológus feljegyzéseinek.⁸ Az ehhez hasonló tudományos vélekedés ma már a hazai történetírásban sem számít rendkívülinek. Erdélyi Gabriella például egy 16. századi kolostorper történetével kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a kihallgatások végtermékeként létrejövő szöveg a kihallgatott egyszerű emberek és a szavaikat lejegyző hivatalosság közös produktuma, azaz a tanúvallomás az emlékezés és a közösségi kommunikáció produktuma, s mint ilyen, sokkal inkább konstrukcióként, semmint pusztá reprodukcióként értelmezhető.⁹ A rendőrségi és bírósági eljárások iratanyagának forrásértékét vizsgálva hasonló következtetésre jut Farkas Gyöngyi is.¹⁰

Az 1956-os magyar forradalom történetének megírásához csaknem kizárólag a leverését követő vizsgálati eljárások és bírósági perek iratanyaga áll rendelkezésre. Ezzel kapcsolatban problémát jelenthet, ha a kutató nem teszi vizsgálat tárgyává a dokumentumok által teremtett szövegvalóság és a múlt valósága közötti viszonyt, és a megtorlás során konstruált tényeket fogadja el történelmi tényként.¹¹ Amit szem előtt kell tartani, legfőképpen az, hogy a vizsgálati és a peranyagokat nem lehet a forradalommal egykorúnak tekinteni, így azokat – a régi, jól bevált forráskritika módszerét követve – elsősorban nem a forradalom, hanem a megtorlás eseményeinek a forrásaként lehet olvasni. Amennyiben ezeket a dokumentumokat a forradalom eseményeinek megismeréséhez kívánjuk felhasználni, úgy mindenképpen figyelembe kell venni, hogy – ebben a vonatkozásban – retrospektív forrásokról, emlékezeti folyamatok termékeiről van szó, szülessenek hetekkel, hónapokkal, de akár egy-két órával vagy egy-két

⁵ Lásd például Kovács 1992.

⁶ Lásd például Tóth 2000; Vértesi 2004; Lénárt 2007; Udvarnoky (szerk.) 2007.

⁷ Ginzburg 2000: 147.

⁸ Ginzburg 2000: 150.

⁹ Erdélyi 2005: 106–112.

¹⁰ Farkas 2006. Vö. Farkas 2008.

¹¹ Tulajdonképpen – olvasatomban – ez volt a tárgya az *Élet és Irodalom* hasábjain Eörsi László *Köztársaság tér 1956* című könyve kapcsán 2007-ben folytatott vitának: Takács 2007b.

nappal a történészek után. Az, amit a történész ezekből az iratokból, kihallgatási és bírósági jegyzőkönyvekből, önvallomásokból megtudhat, valójában nem más, mint amit a résztvevők és a szemtanúk, meghatározott körülmények között, saját emlékeik alapján elbeszéltek, illetve amit az eljáró szervek mindebből feljegyeztek. Ugyanolyan szubjektív beszámolók a múltról, mint a több évvel, évtizeddel később keletkezett visszaemlékezések, interjúk – még akkor is, ha hivatalos, félcéllel, pecsétekkel és aláírásokkal ellátott iratok őrizték meg őket.

A gyóni eseményekkel kapcsolatos forrásokat azért is tekinthetjük emléknymoknak, írásban rögzített szóbeli tanúságtételeknek, mert az ügyben keletkezett jegyzőkönyvek szövegei hemzsegnék az emlékezeti aktusra vonatkozó tudatos reflexióktól. A legtöbbször természetesen olyan kijelentésekről van szó, amelyekben a kihallgatottak, és nem is feltétlenül csak a gyanúsítottak, arra hivatkoznak, hogy nem tudnak pontosan visszaemlékezni a történetekre. A Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya többek között éppen ezért kérte a Pest Megyei Ügyészségtől a nyomozati határidő meghosszabbítását.¹² A bíróság előtt is többen hivatkoztak a rossz emlékezőképességre: a Harmincz István és társai perében Sziráki Mihály, míg a D. Szabó Károly és társai elleni per során Lakos Pál tanú említette szinte minden mondatában, hogy nem emlékszik a különböző mozzanatokra.¹³

Mindezek alapján ahhoz, hogy megállapítsuk, mit is tartalmaz(hat)nak ezek a szövegek, szükséges az emberi memória működésének, legalábbis a főbb jellemzőinek az ismerete. Ebben az emlékezetpszichológia eredményei segíthetik a történészt. A közkeletű nézet szerint az aktivált emlék egy az egyben azonos az agyunkban tárolt információval, az pedig a múltbeli esemény képével. Ez azonban távolról sincs így, az emberi emlékezet nem hasonlít a számítógépek „memóriájához”, az emberi agy nem egy merevlemez, amely a pontosan és minden részletében „megfigyelt” (bevitt) dolgokat változtatás nélkül elraktározza, majd ha szükséges, ugyanilyen változatlan formában előhívja azt.¹⁴ Ez az analógia legfőképpen azért hamis, mert a számítógépek információtároló műveletéből éppen az a konstitutív vonás hiányzik, ami emberivé teszi az emlékezést, vagyis a szelekció.¹⁵ A megtapasztalt dolgok teljes egészében való megőrzése nemcsak hogy nem lehetséges, hanem egyenesen káros is volna, mert ha „múltunk minden pillanatát teljes részletességgel fel tudnánk idézni, nem lennénk képesek élettörténetünket összefüggő egészévé rendezni”.¹⁶ A felejtés éppenséggel emlékezetünk alkalmazkodóképességének bizonyítéka: ha nem felejténénk, akkor képtelenek volnánk az elvont gondolkodásra, általánosításra, fogalomalkotásra. A lényegre való

¹² PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5586/57. sz. vizsgálati dosszié, 42. Átirat, 1957. május 9.

¹³ PML XXV.2.b. 1308/1957. NB. 917/1957/10. tárgyalási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tárgy. jkv.), 1957. július 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/13. tárgy. jkv., 1958. június 11.

¹⁴ Schacter 1998: 17–19. Szerinte a számítógépek azért sem emlékezhhetnek, mert semmiféle emlékezet nem létezhet tudatosság nélkül. Schacter 1998: 57–59.

¹⁵ Todorov 2003: 13.

¹⁶ Schacter 1998: 116.

emlékezés tehát az egészséges emlékezeti működés jele. Ez segíti elő a tapasztalatok általánosítását és megszervezését, az észlelt dolgok kategorizálását.¹⁷

Frederic Bartlett angol pszichológus már az 1920-as években felismerte, hogy az emberi emlékezet „sémák” szerint működik, és olyan „prediszponáló tendenciák” jellemzik, „melyek azonnal keretezik a múltbeli tapasztalatok szigorúan kronologikus, időrendi szerveződési módját”.¹⁸ Az emlékezés egész folyamatát, így már magát az észlelést is, a jelentésre való törekvés hatja át (éppen ezért nem lehet „objektív”): működésének lényege, hogy az érzékelt fiziológiai mintákat jelentéssel bíró dolgokká alakítja.¹⁹ A jelentést az észlelésnél és a felidézésnél bizonyos elemek dominálása adja, azt pedig, hogy milyen elemek dominálnak, egyéni (vérmérséklet, jellem, érdeklődés stb.) és társas tényezők (szokások, eszmények stb.) határozzák meg.²⁰ Minden emberi reakciónak illeszkednie kell egy társas keretbe, amely egészen közvetlenül meghatározhatja azokat. Jórészt a társadalom által szentesített értékekkel bíró tendenciák következménye az, hogy az észlelésnél mi tűnik kiugrónak, és később mire emlékezünk. Ezek a társas tendenciák azonnal eldöntik, hogy az egyén mit figyel meg a környezetében, és mit kapcsol össze ezzel a múltbeli életéből.²¹ Bartlett kísérletekkel bizonyította, hogy már az észlelés sem részletről-részletre történik, amelyből azután gondosan felépül a teljes kép, hanem az észlelő „pusztán általános benyomást nyer az egészről, s ennek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket”.²² Az általános benyomás kialakítása jórészt attitűd, hozzáállás kérdése, míg az attitűdöt javarészt érzések, személyes érintettség, lelkiállapot képezik. Az attitűdön alapul a felidezés is, melynek hatása ennek az attitűdnek az igazolása. Tehát az emberi emlékezés működésében a múlt nem különálló elemek sorozataként, hanem szervezett tömegként fejt ki hatását. Mindezek alapján megállapítható, hogy az emberi emlékezés nem megismétlő vagy reprodukív, hanem sokkal inkább *konstruktív jellegű*.²³

Bartlett elméletét az 1960-as években felelevenítő kognitív pszichológia egyik legjelentősebb képviselője, Ulric Neisser amerikai pszichológus szintén arra az eredményre jutott, hogy már maga az észlelés is konstruktív aktus.²⁴ Különösen erős az érzelmi tényezők emlékezetbefolyásoló hatása, főleg ha valaki – mint esetünkben – erőszakos bűncselekmény szemtanúja.²⁵ Minderre a Biksza-üggyel kapcsolatos kihallgatási jegyzőkönyvekben is bőven találunk példát. Az egyik szemtanú elmondta például, hogy amikor a tömeg kitódult a tanácsházáról és Biksza után vetette magát, csak egyetlen személyt tudott megjegyezni, mert

¹⁷ Schacter 2002: 235–264. Lásd még Nietzsche 1989.

¹⁸ Bartlett 1985: 303. Az 1970-es évek közepén megjelent új sémaelméletekről: Baddeley 2001: 379–380.

¹⁹ Bartlett 1985: 276–277.

²⁰ Bartlett 1985: 332–333.

²¹ Bartlett 1985: 357–360.

²² Bartlett 1985: 299.

²³ Bartlett 1985: 288–300.

²⁴ Neisser 1984.

²⁵ Baddeley 2001: 431.

nagyon megijedt.²⁶ Az ijedtségére és a nagy tömegre hivatkozott Miloszerni Pál és Molitor István is, amikor azt mondták, hogy nem nagyon tudták megjegyezni azokat az embereket, akik Bikszát ütlegették.²⁷ Molitor a bíróság előtt szintén azt vallotta, hogy olyan idegállapotban volt, hogy nem emlékszik a körülményekre.²⁸ Molnár Zsigmondné szintén azt állította, hogy meg volt ijedve, így nem tudta megjegyezni a történeteket.²⁹ Előfordult, hogy a kihallgatottak valamilyen fiziológiai fogyatékosagra hivatkoztak. Balla Pál az 1957. február 26-i tárgyalásán előadta, miszerint lehetséges, hogy a rendőrség előtt mást mondott, mint most a bíróságon, de 1940-ben agyhártyagyulladás volt, ezért rossz az emlékezete. A nyomozás során, tehát pár héttel korábban, még több mindenre vissza tudott emlékezni.³⁰ Kalicza Péter a bíróság előtt arra hivatkozott, hogy gyenge a szeme, állandóan könnyezik, ezért nem tudja, ki bántalmazta Bikszát.³¹

Az emlékezeti folyamatban nemcsak az észlelés, hanem a felidézés is társadalmilag kondicionált. Az emlékek megosztása ugyanis csak szavakkal lehetséges, amelyek – társas jellegükből adódóan – a legközvetlenebb módját nyújtják a jelentés közlésére, és egyben biztosítják a kollektív igazolás lehetőségét. Mert, noha az emlékezet működésében nagy szerepe van a vizualitásnak, ahhoz, hogy magát a képet meg tudjuk osztani másokkal, szavakba kell azt öntenünk. Az emléktanyag a szövegszerű felidézés, megfogalmazás során tehát további szerkesztésen és válogatáson megy keresztül – állapította meg Bartlett.³² Elég, ha csak a személyleírásokat említjük: hiába látja tisztán például egy szemtanú az elkövető arcát, és emlékezik rá pontosan, ahhoz, hogy mások számára is felismerhető legyen, az arcot szavakba kell önteni. A leírás lehetőségei pedig korlátozottak, az eredmény a legtöbb esetben egy sematikus fantomkép.³³ Ezért van jelentősége a különös ismertetőjegyeknek, bár ez sem garantálja a gyors azonosítást. A Biksza-ügyben például hónapokon keresztül folyt a hajsza egy „fémfogú asszony” után, aki állítólag részt vett a párttitkár bántalmazásában. A kutatás végül sikerrel járt, a hatóságok K. Kovács Istvánnéban vélték megtalálni az illetőt. A hónapokig tartó sikertelen kutatás mindenesetre arra is rámutat, hogy a megtorlás elsősorban azokat érte el, akiket mások meg tudtak nevezni. Ez pedig még egy Gyón nagyságú településen sem volt egyszerű. Domián Ferenc szerint a tanácsházán Sziráki Mihály is hangoskodott, de – tette hozzá – lehet, hogy valakivel

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 195–196. Barta Lajosné tanúkihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tk. jkv.), 1958. március 10.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 133–134. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. február 18; uo. 135–136. Molitor István tk. jkv., 1958. február 20.

²⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

²⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/13. tárgy. jkv., 1957. július 30.

³⁰ PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26.

³¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

³² Bartlett 1985: 319–323.

³³ Baddeley 2001: 42.

összetéveszti.³⁴ K. Kovács István arról számolt be, hogy 1956. november 4-e után valamikor Lakoséknál volt egy összefoglaló, de nem tudta megmondani, melyiknél, Pálnál vagy Jánosnál.³⁵

Az emlékek szavakba öntése, a felidézett eseménysor elbeszélése nagyban függ a felidézés körülményeitől, mindenekelőtt a hallgatóságtól, amely valóságos „társadalmi ellenőrzést gyakorol az elbeszélő felett”.³⁶ Daniel L. Schacter ezzel kapcsolatban egyenesen úgy fogalmaz, hogy emlékeinket „jelentős részben akkor konstruáljuk vagy tervezzük meg, amikor előhívjuk őket. Az, hogy miként emlékezünk vissza egy eseményre, attól függ, hogy milyen szándékkal vagy céllal kívánjuk felidézni. Az emlék tehát a visszaemlékezés során nyeri el végső alakját”.³⁷ Mindez azt jelenti, hogy legalább annyira függ a jelentőtől, mint a múlttól, hogy miként emlékezünk egy múltbeli történetre.³⁸

Az 1956-os forradalom utáni eljárásokban, így esetünkben is, a felidézési környezettel kapcsolatosan mindenekelőtt a gyanúsítottakat érő nagy pszichikai nyomást kell kiemelni. D. Szabó Károly az ügyészségen megjegyezte, hogy az idegei nagyon „kivannak”, így bizonyos dolgokra nem tud visszaemlékezni.³⁹ Kalicza Pétert a kihallgató ügyész próbálta rávenni arra, vállalja el, hogy megúrta Bikszát, és akkor nem fog nagy büntetést kapni. Ezt ugyan már a rendőri kihallgatáson is vallotta, ám csak azért, mert meg volt ijedve, valójában hozzá sem ért Bikszához.⁴⁰ A rendőrségen több kihallgatottal szemben fizikai erőszakot alkalmaztak, így például ifjabb Harmincz István a bíróság előtt elmondta, hogy a rendőrségen a vallatása alkalmával megverték.⁴¹ Ám nem feltétlenül csak a gyanúsítottakat érte inzultus: a tanúként kihallgatott Major Jánost – mint azt Lakos Pálnénak elmondta – azért ütötték a rendőrök, hogy mondja meg, ki volt az a „fémfogú asszony”, aki belerúgott Bikszába.⁴² Egy „Bujdosó” fedőnevű ügynökön keresztül viszont a vizsgálati szervek tudomására jutott, hogy K. Kovács Istvánné az illető, és Major János is kénytelen volt ennek alapján vallomást tenni, ám a bíróság előtt visszavonta a rendőrségen mondottakat, annak ellenére, hogy K. Kovácsné is beismerő vallomást tett.⁴³

Az emlékező feletti ellenőrzés még abban az esetben is a megtorlásban résztvevő intézmények által ösztönzött és irányított emlékezést és hatalmasan konstruált emlékezésnyomokat eredményezett, ha az nem járt együtt fizikai kényszerítéssel.

³⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 213–217. Domián Ferenc tk. jkv., 1957. január 11.

³⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

³⁶ Bartlett 1985: 373–375. Vö. László 2005: 36–37. A narratív kánonokról: uo. 107–111.

³⁷ Schacter 1998: 39.

³⁸ Schacter 1998: 43–48.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 43. PMÜ 1957. Bül. 1540. D. Szabó Károly kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban k. jkv.), 1958. január 28.

⁴⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

⁴¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O-9747. 34/14. „Bujdosó” fn. ügynök kézzel írt jelentése, d. n. [1957. augusztus].

⁴³ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/13. tárgy. jkv., 1958. június 11.

Hideghéti Lajos a bíróság előtt egyértelműen megfogalmazta, hogy a nyomozás során azért vallotta azt, hogy a tanácsházán Harmincz István megütötte Biksza Miklóst, mert a „rendőrségen azt mondták, hogy megütötte, így a bíróságon is ezt mondtam”. Hozzátette azonban, hogy látta az ütést, bár korábban megjegyezte, hogy nem emlékszik pontosan a történetekre (Harmincz tagadta, hogy ütött volna).⁴⁴ Az akkor már elítélt, és számtalanszor meghallgatott Miloszerni Pál 1958. március 5-én tanúként adta elő, hogy látta Kalicza Pétert és feleségét futni a tömegben – a már a földön fekvő – Biksza felé. A kihallgató tiszt kérdésére, miszerint a korábbi kihallgatásai során miért nem tett említést Kaliczáékról, Miloszerni azt mondta, hogy „szinte kiment” az emlékezetéből, de a napokban említették, hogy Kaliczáék is ott voltak, és ekkor ismét eszébe jutott, hogy látta őket a Bikszát bántalmazó tömegbe furakodni.⁴⁵ Azaz Miloszerni akkor kezdett el „ismét” emlékezni, amikor valakik (minden valószínűség szerint a kihallgatást végzők) beszéltek előtte a Kalicza-házaspár jelenlétéről.

Bartlettnek az emlékező feletti társadalmi ellenőrzésről szóló elképzelése érintkezik Maurice Halbwachs francia szociológusnak az emlékezet társadalmi kereteiről szóló elméletével.⁴⁶ Halbwachs szerint az emlékezés társas természete leginkább az emlékek előhívási stratégiájában nyilvánul meg. Leggyakrabban eleve olyankor emlékezünk, amikor mások erre ösztönöznek, az emlékek másokkal való megosztásának és egyben a kollektív igazolásának lehetőségét pedig a szavak biztosítják. A kommunikáció segítségével azonban nem egyszerűen közvetítjük, hanem kifejezzük – és ezáltal megteremtjük – tapasztalatainkat és emlékeinket.⁴⁷ „Senki sem gondolhat a múltjának eseményeire anélkül, hogy beszélne róla” – állítja Halbwachs,⁴⁸ aki szerint „[e]lőbb mondjuk ki emlékeinket, mintsem felidézniük őket; a nyelv, s a vele rokon összes társadalmi konvenciórendszer teszi lehetővé a számunkra, hogy bármely pillanatban rekonstruáljuk a múltunkat”.⁴⁹

Abból, hogy az élményt és annak jelszerű külső megtestesülését nem lehet egymástól elválasztani, logikusan következik, hogy tulajdonképpen „[n]em az élmény szervezi meg a kifejezést, hanem – éppen fordítva – a kifejezés szervezi meg az élményt, a kifejezés adja meg az élmény első formáját és az határozza meg irányát is” – állapította meg Mihail Bahtyin.⁵⁰ Más szóval „nem annyira a kifejezés alkalmazkodik belső világunkhoz, mint inkább az utóbbi igazodik a rendelkezésünkre álló kifejezési lehetőségekhez, utakhoz és irányokhoz”.⁵¹ Bahtyinnal egy időben hasonló felismerésre jutott Edward Sapir amerikai nyelvész is. Szerinte a nyelv – heurisztikus jellege következtében – eleve megszabja

⁴⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. március 5.

⁴⁶ Halbwachs 1971, 1992, 2000. Vö. Assmann 2004: 35–49.

⁴⁷ Halbwachs 1971: 125; illetve Halbwachs 1992: 45.

⁴⁸ Halbwachs 1992: 53. Vö. Kónya 1999.

⁴⁹ Halbwachs 1971: 131. Vö. Király 1999.

⁵⁰ Bahtyin 1986: 243. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵¹ Bahtyin 1986: 251.

a megfigyelés és az értelmezés módozatait.⁵² Ezért naivítás a nyelvet a kommunikáció és a reflexió pusztá eszközének tekinteni, és azt feltételezni, hogy a valósághoz lehetséges a nyelv nélkül viszonyulni. A szavak már az érzékelés és a dolgok osztályozásának egyszerű aktusát is befolyásolják, így a világról alkotott képünket, az interpretálás módjait valójában a nyelv határozza meg.⁵³

Írásom elején már utaltam arra, hogy pusztán a vizsgált eset megjelölése is milyen problémákkal jár. A történész számára a nyelv nem csupán megnevezés szempontjából lényeges, hanem azért is, mert – mint azt Paul Ricoeur kifejti – a múlttól nem szerezhet közvetlen tapasztalatokat, hiszen a „megtörtént” nem figyelhető meg a jelenben, sőt maga a múltbeli megfigyelés aktusa sem.⁵⁴ A történész nem a múltbeli tapasztalatokhoz, hanem az azokat valamikor megszervező szövegekhez férhet hozzá, ám ezekből nem feltétlenül tud visszakövetkeztetni arra, mit is figyeltek meg vagy éltek át a kortársak. Nézzünk erre egy példát: az egyik tanú, Sebők László az eset után két nappal elmondta, hogy a helyszínre érve Biksza Miklóst félig ülő, félig fekvő helyzetben, alaposan megvert állapotban, sárral és vérrel borított arccal találta, ennek ellenére azonnal felismerte a párttitkárt.⁵⁵ Egy hónappal később Sebők immáron úgy adta elő a történeteket, hogy amikor helyszínre ért, nagy tömeget látott, melynek közepén egy ember feküdt. Ott mondták, hogy Biksza Miklós az, ám ő nem tudta volna azonosítani a párttitkárt, mert az a felismerhetetlenségig össze volt verve.⁵⁶ A két szöveg alapján sok mindent el lehet mondani, ám egyet biztosan nem, méghozzá azt, hogy Sebők felismerte-e Bikszát, vagy sem.

A nyelvi megformálásnak, a szavak megválasztásának a fontosságával a jelek szerint a megtorlásban részt vevő szervezetek beosztottjai is tisztában voltak. Miloszerni Pál 1956. december 14-én felvett, kézzel írt eredeti jegyzőkönyve szerint a sógorához igyekezett, és a Jenő-telepen járt, amikor egy embert látott futni: később *megtudta*, hogy Biksza Miklós volt az. A jegyzőkönyv géppel írt tisztazatában viszont már az szerepel, hogy később *felismerte*, hogy Biksza volt az illető.⁵⁷ Ennek az eltérésnek óriási jelentősége van, ugyanis a nyomozók azt kívánták bizonyítani, hogy Miloszerni – és mindenki más – azért bántalmazta Bikszát, mert az kommunista funkcionárius volt.

Az emberi memóriáról elmondottak természetesen érvényesek a tanúkihallgatások során működő emlékezeti folyamatokra is. Vizsgálatok igazolják, hogy a rendőrségi kihallgatások során rendszeresen tesznek fel szuggesztív kérdéseket, amelyek akkor is megváltoztatják a tanú emlékeit, ha a kihallgatott tisztában

⁵² Sapir 1971a: 12–15.

⁵³ Sapir 1971b: 46–47.

⁵⁴ Vö. Ricoeur 1998.

⁵⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 224–225. Sebők László tk. jkv., 1956. december 12.

⁵⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 226–228. Sebők László tk. jkv., 1957. január 11.

⁵⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 167–169. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 14. A kézzel írt eredeti: uo. 162–166.

van azzal, hogy a sugallt információ a kihallgató szájából hangzik el. A rendőrségen még bizonytalan szemtanú a szuggesztív kérdések hatására könnyen megerősödik a véleményében, és a bíróságon már magabiztos tanúként jelenik meg, ami természetesen hatással van az egész eljárásra és végső soron az ítéletre is. Pedig a magabiztos szemtanúk vallomásai nem feltétlenül pontosabbak a kevésbé magabiztosakénál. A kérdezett határozottságát minden megerősítés (akár egy egyszerű „rendben” nyugtázás is) növeli, de különösen az, ha arról értesül, hogy más is úgy vagy hasonlóan látta a történeteket, mint ő.⁵⁸ A szuggesztív kérdések nemcsak a szemtanúkat, hanem a gyanúsítottakat is befolyásolhatják, és akár hamis beismerő vallomásokhoz is vezethetnek.⁵⁹

Az emlékek megfogalmazása, szavakba öntése szempontjából nagy jelentősége van az egymást követő kihallgatásoknak, ugyanis minél többet beszélünk egy múltbeli eseményről, minél több lehetőség adódik annak felidézésére, annál inkább konszolidálódik az emlékezet, ami ezáltal sokkal élénkebb lehet, mint egy újabb, de még nem konszolidálódott emlék.⁶⁰ „Mivel a szemtanúk kénytelenek számtalanszor elismételni a vallomásukat a nyomozóknak és az ügyvédeknek, hamarosan szemernyi kétségük sem marad afelől, hogy minden úgy történt, ahogy mondják – még akkor is, ha ez nem felel meg a valóságnak” – állítja Schacter.⁶¹ Egyszerűen a szemtanúk minél többször ismétlik meg vallomásukat, egyre inkább meggyőződésükké válik, hogy minden úgy történt, ahogy elmondták.⁶²

1956 kontextusában ez elsősorban azt jelenti, hogy a megtorlás során létrejött szövegek „a kihallgatást vezető rendőrtisztek, a bíró, a vádat képviselő ügyész kérdéseinek, a megtorló hatalom érdeklődésének megfelelően szerkesztett elbeszélésekkel szolgál az események korabeli láncolatáról”.⁶³ Gyáni Gábor saját édesapjának a példáján keresztül állapította meg – összevetve apja 1958-as peranyagát és az 1989-ben megjelent visszaemlékezését –, hogy „az elsőként talán a rendőrségi kihallgatósobákban, majd pedig a tárgyalóteremben megformált ötvenhatos narratívák érdemben és tartósan járultak hozzá ahhoz, amit az áldozatok erről a múlt-ról, benne saját szerepükkel, igaz történetként előadtak, s előadhattak”.⁶⁴

EGY PISZTOLYLÖVÉS TÖRTÉNETEI

Az emlékezeti folyamatok ismeretében már távolról sem tűnik különösnek, hogy az 1956. december 10-i gyóni esetről annyira különböző beszámolók születtek. Itt és most nincs mód az egész eseménysor tüzetes vizsgálatára, így csupán

⁵⁸ Schacter 2002: 149–151.

⁵⁹ Schacter 2002: 155–159.

⁶⁰ Schacter 1998: 116–126.

⁶¹ Schacter 1998: 155.

⁶² A szerző számtalan példát hoz fel állítása alátámasztására: Schacter 1998: 156–185.

⁶³ Gyáni 2008: 274.

⁶⁴ Gyáni 2008: 280.

egyetlen epizód példájával kívánom mindezt illusztrálni: Harmincz István kerékpárral megelőzi az üres telken keresztülfutó Biksza Miklóst. Ez utólag az egész eseménysor kulcsmozzanatává vált, hiszen lehetővé tette, hogy a többi falubeli is odaérjen, és ütlelje a párttitkárt.

A Biksza Miklós és Harmincz István „találkozását” elmesélő beszámolók közül hiányzik az egyik legfontosabb, méghozzá Bikszáé, aki érthető okból nem tudta elmesélni, miként élte át a történeteket. Nézzük ezért először azokat a történeteket, amelyeket a másik résztvevő, Harmincz István beszélt el arról, mi játszódott le közte és a párttitkár között. 1956. december 11-én a kecskeméti honvéd kórházban történt kihallgatása alkalmával elmondta, hogy Biksza Miklós a Luther utcában szaladt, és mintegy 25 méterre járt a tanácsházától, amikor a zsebéből pisztolyt rántott elő. A Vasút utcába kanyarodva Kulcsár fényképész háza előtt megfordult, és egy villanyoszlop mögül visszakiabált: „na, gyertek ide”, és a pisztolyát az őt követőkre emelte. Harmincz a kiskabátját szétnyitva azt kiáltotta a párttitkárnak: „ide lőj, te piszkos”. Ekkor 15 méterre lehetett Bikszától, aki lőtt is, de nem találta el őt. Láthatóan másodszer is löni akart de nem sikerült neki, valami baj lehetett a fegyverrel. Kalicza Péter házában balra fordult a piactér irányába, közben pisztolyával babrált. Ekkor már 30 méter előnye volt, ezért Harmincz István a Vasút utcában egy gyerektől elkérte a kerékpárját, és azzal üldözte tovább a párttitkárt. Elébe is tudott kerülni, amikor Biksza azt kiáltotta a tőle körülbelül négy lépésre megálló Harmincznak, hogy álljon meg, vagy lelövi, mint egy kutyát. Ő erre azt válaszolta: „nem vagy te olyan bátor gyerek”, mire Biksza rálőtt. Érezte, hogy eltalálta a golyó, és minden erejét összeszedve a párttitkárra ugrott. Mindketten elestek, Biksza került alulra, ezután semmire sem emlékszik. Molnár Zsigmond házában tért magához.⁶⁵

Harmincz István a kórházból hazatérve hónapokra eltűnt a hatóságok szeme elől, és csak április elején jelentkezett önként a rendőrségen. Ezután első alkalommal 1957. április 5-én hallgatták ki. A történeteket lényegében a korábbiaknak megfelelően adta elő, azzal a különbséggel, hogy Biksza Miklós egy villanypózna mögé állva szólította fel, hogy „állj, vagy lövök”. Meg is állt, de a párttitkár már lőtt is.⁶⁶ Ebben és valamennyi későbbi verzióban tehát ő nem kiabált vissza semmit Bikszának. Pár héttel később Harmincz Istvánnal ismét elmondatták, mi történt. Az elbeszélés most sem tért el lényegesen a korábbiaktól, ám figyelemre méltó, hogy a különböző mozzanatok helyszíneit egyre pontosabban határozta meg.⁶⁷ Feltehetően azért emlékezett „pontosabban”, mert a kérdések a helyszínek alapos meghatározására irányultak, a kihallgatók beszélték róla, és minden bizonnyal maguk is „segítettek” a részletek tisztázásában.

Az ügyészségen felvett jegyzőkönyvben Harmincz megismételte a rendőrségen elmondottakat, azzal a kis eltéréssel, hogy Biksza azt kiáltotta feléje: „állj, vagy

⁶⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMŰ 1957. Bül. 60. Harmincz István k. jkv., 1956. december 11.

⁶⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMŰ 1957. Bül. 60. Harmincz István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: gyk. jkv.), 1957. április 5.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 70–73. Harmincz István k. jkv., 1957. április 23.

megöllek”, kihangsúlyozva ezzel, hogy a párttitkár nem egyszerűen meg akarta állítani, hanem kifejezetten ölési szándékkal lőtt rá.⁶⁸ A nyomozás anyagának ismertetésekor több tanúvallomással kapcsolatban azt az észrevételt tette, hogy nem felel meg a valóságnak, miszerint a lövés után ő dulakodott volna Bikszával.⁶⁹ Perének 1957. július 22-i tárgyalásán Harmincz azt állította: amikor hallotta Biksza felszólítását, „állj, vagy lövök”, akkor fékezett, leszállt a kerékpárról és földre ért a lába, de Biksza már emelte is a kezét és lőtt.⁷⁰ Egy tanú által mondottakra reagálva ismét megerősítette ezt: bal lábbal lelépett a kerékpárról, jobb lába még azon volt, amikor Biksza kiáltott, ő fékezett, bal lábát emelte, a kerékpár megdőlt. Láta, hogy a párttitkár előveszi a pisztolyát, megfordult és akkor érte a lövés.⁷¹

Nem tudjuk, de még csak sejtéseink sem lehetnek arról, hogy az esetnek hány szemtanúja volt. A rendőrségi, ügyészségi és bírósági iratokban mindenestre tizenegy olyan személynek a vallomása maradt fenn, akik – beszámolóik alapján – látták Harmincz István lelövését. Tanulságos volna a szemtanúk beszámolóinak aprólékos ismertetése, aminek a segítségével végig lehetne követni a megfogalmazásokban jelentkező finom változásokat, hangsúlyeltolódásokat. Helyhiány miatt azonban ettől el kell tekintenem, és csupán a szövegek (egyik lehetséges) értelmezésére, vizsgálatára vállalkozhatom.

A vallomásokat az emlékezet működéséről elmondottakkal összevetve megállapítható, hogy a szemtanúk – ideértve magát Harmincz Istvánt is – a különböző mozzanatok, vagyis a futást, Biksza felszólítását, Harmincz leszállását a kerékpárról, a lövést, Harmincz mozdulatát Biksza felé, kettejük összekapaszkodását és földre kerülését nem külön-külön, egymást követően észlelték, hanem az egész – Bartlett kifejezésével élve – „szervezett tömegként” fejtett ki hatást a megfigyelőkre. Egyikük, Licenciás Sándorné meg is jegyezte: „Olyan gyorsan történt minden, hogy nem tudtam pontosan megfigyelni.”⁷² Harmincz maga is arra hivatkozott, amikor az október 23-a utáni „ellenforradalmi” tevékenységéről kérdezték, hogy „folytatólagosan választ nem tudok adni, mivel nem tudok minden nappal és tevékenységemmel elszámolni”. A kihallgató tiszt ezt a magyarázkodást nem fogadta el, és figyelmeztette, hogy „erőltesse meg emlékező tehetségét és folytassa vallomását”.⁷³ A tanúk emlékezetében tehát már nem lehet szétválogatni, és pontos időrendbe rakni a történéseket, ugyanis azt, hogy miként válogatták szét, és milyen időrendbe rakták össze a részeket, nagyban meghatározták a felidézés körülményei is. A meghallgatottak, kisebb vagy nagyobb mértékben, ki voltak téve a kihallgatást végzők nyomásának, akik természetesen azt igyekeztek

⁶⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMÜ 1957. Bül. 60. Harmincz István terhelt kihallgatási jegyzőkönyv (a továbbiakban: tek. jkv.), 1957. május 23.

⁶⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. PMÜ 1957. Bül. 60. Harmincz István k. jkv., 1957. június 14.

⁷⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/8. tárgy. jkv., 1957. július 22.

⁷¹ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁷² PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 64–65. Harmincz István k. jkv., 1957. április 6.

bizonyítani, hogy Biksza jogosan használta a fegyverét az őt megtámadó, és a felszólításra sem megálló Harmincz Istvánnal szemben.

A tizenegy ismert szemtanú közül négyen csak a lövésről, Biksza és Harmincz összeakaszkodásáról és utóbbinak a földre kerüléséről számoltak be, vagyis semmilyen részlettel nem tudtak szolgálni az eseményekről.⁷⁴ (Ráadásul egyikük, Kaszala Ferenc a későbbi kihallgatásai során már említést sem tett arról, hogy tanúja lett volna Harmincz lelövésének.⁷⁵) Az egyetlen figyelemre méltó momentummal Molnár Zsigmondné vallomásai szolgálnak. Ő a történetek után két nappal még azt mondta, hogy a háza előtt állva látta, hogy a szemben lévő üres telken két, számára ismeretlen ember birkózik, majd az egyik összeesik, míg a másik szaladni kezd (később tudta meg, hogy Biksza az). Az összes később felvett jegyzőkönyvében viszont már az szerepel, hogy az ablakon keresztül nézte a történéseket.

Valamivel részletesebben számolt be az esetről (a később halálra ítélt és kivégzett) Lakos János, akit ugyan a gyilkossággal kapcsolatban többször is kihallgattak, ám csupán az első alkalommal kérdezték Harmincz meglövéséről. Előadásából azonban nem derül ki, hogy Harmincz megállt-e vagy sem Biksza felszólítására (sőt a felszólítás tényét sem említi meg), vagyis nem tudott vagy nem akart állást foglalni a párttitkár fegyverhasználatának jogosságában. Mint elmondta, mindketten közeledtek a másikhoz, és két-három lépésre lehettek egymástól, amikor Biksza rálőtt Harminczra.⁷⁶ A bíróság előtt csak annyit mondott az összetűzésről, hogy a két férfi a lövés után egymásra esett.⁷⁷

Harmincz István verzióját két szemtanú támasztotta alá. Az ügygel kapcsolatban az elsők között letartóztatott Miloszerni Pál legelső kihallgatásán, 1956. december 11-én azt vallotta, hogy amikor Biksza Miklós felszólította a kerékpárral elé kerülő Harmincz Istvánt, hogy álljon meg, vagy lőni fog, utóbbi meg is állt, leszállt a bicikliről, ám ahogy a villanyoszlopnál szembe került Bikszával, az rálőtt. Harmincz ekkor nekiugrott, és dulakodás kezdődött.⁷⁸ Három nappal később, majd pár hét múlva lezajlott újabb kihallgatásain, illetve ügyének bírósági tárgyalásán azonban már úgy beszélte el az esetet, hogy a felszólításra Harmincz megállt és leszállt a bicikliről, ám kis idő múlva közelebb lépett a másik

⁷⁴ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 242. Molnár Zsigmondné k. jkv., 1956. december 12; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 51–52. Molnár Zsigmondné tk. jkv., 1957. április 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/13. tárgy. jkv., 1957. július 30; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 149–151. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1957. április 24; ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 165–167. K. Kovács Istvánné gyk. jkv., 1958. február 24; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 178–179. Sziráki Istvánné tk. jkv., 1958. március 1.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 90–91. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1957. május 3; uo. 173–174. Kaszala Ferenc tk. jkv., 1958. február 25; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁷⁶ PML XXV.2.b. 1308/1958. Sz. n. vizsgálati dosszié, Lakos János k. jkv., 1957. július 12.

⁷⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁷⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 161. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 11.

felé, mire amaz rálőtt.⁷⁹ Harmincz István ügyének bírósági tárgyalásán viszont visszatért az első változathoz, vagyis Biksza felszólítására Harmincz megállt, a párttitkár pedig meglőtte. Erre szembesítették a nyomozati vallomásával, mire annyiban módosított, hogy Harmincz futás közben kapta a lövést, ám Harmincz megjegyzésére, miszerint amikor ő megállt, Biksza már lőtt is, Miloszerni ismét pontosított: Harmincz István megállt, a kerékpár eldőlt, és utána lőtt a párttitkár.⁸⁰ Miloszerni később hol a második verziót adta elő,⁸¹ hol csak Harmincz lelövésének a tényét közölte.⁸²

A másik tanú, aki igazolta Harmincz István elbeszélését, Licenciás Sándorné volt. A történetek után két nappal azt vallotta, hogy amikor Harmincz leugrott a kerékpárról és megállt, Biksza abban a pillanatban már rá is fogta a pisztolyát és elsütötte azt.⁸³ Pár hónappal később azonban – Miloszernihez hasonlóan – Licenciásné is másként emlékezett: eszerint Harmincz István eldobta a kerékpárt, Bikszára támadt, és utóbbi ennek elhárítására adta le a lövést.⁸⁴ A bírósági tárgyaláson viszont, miután szembesítették a rendőrségen tett vallomásával, azt mondta, hogy az megfelel a valóságnak, azzal a kivétellel, hogy Harmincz nem támadta meg Bikszát. Sőt, most már arra is emlékezni vélt, hogy a párttitkár azt is odakiáltotta Harmincz Istvánnak: „megdöglesz”. (Harmincz ezt nem hallotta.)⁸⁵

Miloszerni Pál és Licenciás Sándorné bizonyos vallomásait nem számolva négy szemtanú állította határozottan azt, hogy Harmincz István egyértelműen támadó szándékkal közeledett Biksza Miklóshoz, a felszólításra sem állt meg, így utóbbi jogos önvédelemből sütötte el a fegyverét. Ez a határozottság és egyértelműség azonban a tanúk saját vallomásaival összevetve is megkérdőjelezhető.⁸⁶ Andrejka Árpád 1957. február 26-i vallomása szerint látta, hogy Harmincz megragadta Bikszát, aki ekkor önvédelemből lőtt a támadóra,⁸⁷ egy hónappal később viszont azt állította, hogy amikor a lövés és a kiabálás zajára kiment, előbb visszavitte a kisfiát a házba, így az utcára visszatérve már csak azt látta, hogy többen a párttitkárt ütlegetik.⁸⁸

⁷⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 167–169. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. december 14; a kézzel írt eredeti: uo. 162–166. Uo. 175–178. Miloszerni Pál k. jkv., 1956. január 2; PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26.

⁸⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁸¹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 133–134. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. február 18.

⁸² ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 189–190. Miloszerni Pál tk. jkv., 1958. március 5; uo. 25–26. Kalicza Péter és Miloszerni Pál szembesítési jegyzőkönyv (a továbbiakban: sz. jkv.), 1958. március 5.

⁸³ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 230. Licenciás Sándorné k. jkv., 1956. december 12.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 73–74. Licenciás Sándorné tk. jkv., 1957. április 24.

⁸⁵ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23.

⁸⁶ A csupán egyetlen alkalommal kihallgatott Kubik Lászlóné kivételével, ám őt már Harmincz István perének lezárulta és kivégzése után hallgatták ki. ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 155–156. Kubik Lászlóné tk. jkv., 1958. február 21.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 124. Andrejka Árpád kézzel írt feljegyzése, 1957. február 26.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 114–115. Andrejka Árpád k. jkv., 1957. március 26.

A Biksza-gyilkosság miatt az elsők között letartóztatott Balla Pál aznapi, 1956. december 10-én felvett kihallgatási jegyzőkönyvéből még csak áttételesen tűnik ki Harmincz István támadó szándéka,⁸⁹ a következő napokban-hetekben történt kihallgatásai során viszont már kifejezetten úgy adta elő a történeteket, hogy az üldözésben élen járó Harmincz a kerékpárját eldobva megtámadta Biksza Miklóst, és meglövése után is többször megütötte őt.⁹⁰ A bíróság előtt azonban, mind saját, mind Harmincz István perének tárgyalásán másként fogalmazott, és nem állította kifejezetten, hogy Harmincz megtámadta a párttitkárt, csak azt, hogy dulakodtak, Biksza lőtt, előbbi pedig megsebesült.⁹¹

Kalicza Péter, aki az eset helyszíne, az üres telek szomszédságában lakott, a történetek utáni napon lefolytatott kihallgatásától kezdve (előbb tanúként, majd gyanúsítottként) következetesen úgy beszélt el az esetet, hogy Harmincz a felszólítás („állj, vagy lövök”) ellenére sem tett le támadó szándékáról, Biksza ezért lőtt rá. Még azt is megjegyezte, hogy előbbi sérülése nem is lehetett annyira súlyos, mert még a párttitkár ütlegelésére is maradt ereje.⁹² Ugyanakkor egy szembesítés során, majd a bíróság előtt is azt állította, hogy amikor Biksza Harmincz Istvánra lőtt, utóbbi még a kerékpáron volt.⁹³ Ez azért lényeges mozzanat, mert ha a kerékpáron ült, akkor nehéz elképzelni, hogyan tudott volna dulakodni Bikszával. A Kalicza által elmondottakban egy másik ellentmondás is felfedezhető: habár elbeszéléseiből egyértelműen Harmincz támadó szándéka és felelőssége olvasható ki, ám gyanúsítottként ő maga azzal védekezett, hogy – többek között – azért ment a helyszínre és bántalmazta Bikszát, mert az habozás nélkül lelőtte Harmincz Istvánt.⁹⁴

Egy részletre érdemes még néhány szóval kitérni. Olvashattuk, hogy Harmincz István első kihallgatásakor azt vallotta, hogy Biksza Miklós megállásra való felszólítására azzal válaszolt: „nem vagy te olyan bátor gyerek”, és a párttitkár ezután lőtt rá. Ez az elem a későbbi jegyzőkönyvekből hiányzik, feltehetően azért, mert verbális fenyegetésként lehetett értelmezni, így a kihallgatást végzők akár támadó szándékának a bizonyítékát is láthatták benne. Az elhallgatás egyik lehetséges indítékának jelzésével természetesen nem azt akarom sugallni,

⁸⁹ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 9–10. Balla Pál k. jkv., 1956. december 10.

⁹⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 21–23. Balla Pál k. jkv., 1956. december 14; ÁBTL 3.1.9. V-141322. 144–152. Balla Pál k. jkv., 1956. december 30; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 50–57. Balla Pál k. jkv., 1957. január 7; uo. 60–63. Balla Pál k. jkv., 1957. január 17.

⁹¹ PML XXV.2.b. 154/1957. B. 154/1957/8. tárgy. jkv., 1957. február 26; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

⁹² PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 248–249. Kalicza Péter tk. jkv., 1956. december 11; ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 61–62. Kalicza Péter tk. jkv., 1957. április 24; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/9. tárgy. jkv., 1957. július 23; ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 149–151. Kalicza Péter gyk. jkv., 1958. március 6; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5691/1958. sz. vizsgálati dosszié, 114. Bül. 1540. Kalicza Péter tek. jkv., 1958. április 2.

⁹³ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 25–26. Kalicza Péter és Miloszerni Pál sz. jkv., 1958. március 5; PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 236/1958/11. tárgy. jkv., 1958. június 9.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 146–148. Kalicza Péter k. jkv., 1958. március 7.

hogyan Harmincz valóban visszaszólt Bikszának: ezt tényleg nem tudhatjuk. Csúpan egyetlen szemtanú, Kalicza Péter vallotta azt, hogy amikor Biksza megállásra szólította fel Harmincz Istvánt, utóbbi visszaszólt neki: „nem vagy te olyan bátor gyerek” (másik változatban: „nem vagy te olyan nagy legény”).⁹⁵ Felvetődik a kérdés, vajon Kalicza miért nem említette ezt korábbi kihallgatásai során, csak 1958 tavaszán.⁹⁶ Gyanús az is, hogy Kalicza szó szerint ugyanarra a kijelentésre emlékezett, mint másfél évvel korábban Harmincz. Könnyen lehetséges tehát, hogy nem saját emlékről van szó, hanem a kihallgatók által szuggerált szavakról. Természetesen azt sem lehet kizárni, hogy a jegyzőkönyvet felvevő tiszt révén kerültek bele Harmincz István szavai Kalicza vallomásába.

A Biksza-gyilkossággal kapcsolatos eljárások során több olyan személyt is kihallgattak, akik nem voltak tanúi az esetnek, ám másod-harmadkézből származó értesítéseket közöltek a kérdéses epizódról. Sziráki Mihály 1956. december 15-i kihallgatása során azt mondta, hogy a helyszín felé tartva találkozott Major Jánossal, aki közölte vele, hogy Harmincz István megsebesítette Biksza Miklóst.⁹⁷ Egészen biztos, hogy elírásról van szó, ugyanis a kézzel írt eredetiben még az szerepel, hogy Harmincz sebesült meg Biksza által.⁹⁸ A „hiba” mindenesetre kiválóan mutatja, hogy a tisztázatot gépelő beosztott mit akart olvasni, magának az elírásnak a ténye viszont azt teszi kérdéssé, hogy a vizsgálat során felvett jegyzőkönyvek mennyire hitelesen adják vissza a kihallgatottak mondanivalóját.

Ezután csak 1958 első felében születtek olyan tanúbeszámolók, amelyekben az esettel kapcsolatos, frissen keletkezett szóbeszédre emlékeznek a kikérdezettek. Domián Ferenc, a járási nemzeti bizottság volt elnöke a saját ügyében tartott bírósági tárgyaláson előadta, hogy a tanácsházán várták vissza Bikszát, majd a kis idő múlva visszaérkező Olajkár Antal gyóni tanácselnök mesélte el – szemtanúk nyomán –, hogy Harmincz István elvette a párttitkár fegyverét és lelőtte Bikszát.⁹⁹ Harmincz István és társai perének tárgyalásán viszont azt állította, hogy Olajkár csak Harmincznak és Bikszának a tanácsháza kapujánál történt összekapásáról számolt be, később mások hozták a hírt, hogy Harmincz István megsebesült.¹⁰⁰ Többen a járókelőktől azt hallották, hogy Harmincz Istvánt agyonlőtték,¹⁰¹ de legalábbis a halálán van.¹⁰²

⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-144083/1. 149–151. Kalicza Péter gyk. jkv., 1958. március 6; PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–5691/1958. sz. vizsgálati dosszié, 114. Bül. 1540. Kalicza Péter tek. jkv., 1958. április 2.

⁹⁶ Harmincz István szempontjából ennek egyébként ekkor már nem volt jelentősége, hiszen 1957. október 25-én kivégezték.

⁹⁷ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 114–116. Sziráki Mihály k. jkv., 1956. december 15.

⁹⁸ PML XXV.2.b. 1308/1958. 20–184 sz. vizsgálati dosszié, 65–69. Sziráki Mihály k. jkv., 1956. december 15.

⁹⁹ PML XXV.2.b. 76/1958. NB. 76/58/15. tárgy. jkv., 1958. február 18.

¹⁰⁰ PML XXV.2.b. 1308/1958. NB. 917/1957/10. tárgy. jkv., 1957. július 24.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 193–194. Balázs László tk. jkv., 1958. március 10; PML XXV.2.b. 1308/1958. 236/1958/14. tárgy. jkv., 1958. június 27.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-144083/2. 195–196. Barta Lajosné tk. jkv., 1958. március 10.

ÖSSZEGZÉS: EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNETI MEGISMERÉS

Az emlékezeti folyamatok ismerete távolról sem jelenti azt, hogy a történész a végeredményből, azaz a kihallgatási jegyzőkönyvek szövegéből a memória működésének „torzító” hatásait kivonva, vagy bármilyen más számtani műveletet elvégezve, ki tudná számítani az ismeretlent, vagyis meg tudná állapítani, hogy „valójában” mit láttak a szemtanúk a múltban, jelesül 1956. december 10-én Gyónon. A múltat kutató nemcsak a matematikusnál, hanem többnyire a pszichológusnál is nehezebb helyzetben van, hiszen nem kísérleti körülmények között dolgozik, így nem tudja, nem tudhatja, hogy a tanúságtévő mihez képest emlékezik „rosszul”.

A kérdés csak az, hogy mihez kezdjen a történész a tanúvallomásokkal, ezekkel az „írott” levéltári forrásokkal, ha a „tényszerű” esemény(re)konstrukcióra alkalmatlannak tartott, eredendően szóbeli, retrospektív jellegű narratív források közé sorolja azokat. Lemondhat-e ezekről egy múltbeli esemény leírásakor? Természetesen nem, ugyanis a történész is ember, ezért – ontológiai értelemben – képtelen az időutazásra, így kutatásának tárgyai nem maguk a múltbeli események, hanem olyan, a kutatás jelen idejében lévő entitások, amelyekről jó okkal feltételezi, hogy belőlük visszakövetkeztethet a múlt. ¹⁰³ Ám lényeges, hogy a kutató figyelembe vegye: a múltbeli esemény megismerése nem szakítható el az azt át- vagy megélők, korabeli megfigyelők (résztevők és szemtanúk) szubjektív tapasztalatától, élményétől, az esemény történeti megalkotása pedig nem lehet független az e tapasztalatokat a történész számára közvetítő emléknymoktól.

Ezt könnyű belátni, elvégre mondhatunk-e bármi konkrétat egy esemény lefolyásáról, amelyről egyetlen autentikus beszámoló sem született vagy maradt fent? Fontos persze, hogy a szemtanúk hiteles elbeszélései álljanak rendelkezésünkre, ám – az emlékezetről elmondottak fényében – a hitelességet nem szabad az objektivitás vagy a pontosság mércéjével mérni. Hiszen – mint láttuk – szó sincs arról, hogy az emléknymok objektíve teljesek volnának, amelyeket agyunk valamely részében tárolunk, majd a maguk teljességében előhívhatjuk őket. „Az emlékezés nem számtalan rögzült élettelen és töredékes nyom újra ingerületbe kerülése. Képzelteti rekonstrukció vagy konstrukció ez, mely a múltbeli reagálások vagy élmények szervezett aktív tömegével kapcsolatos attitűdünkből, valamint a rendszerint képi vagy nyelvi formában megjelenő kevéske kiugró részletre irányuló attitűdünkből épül fel. Ennek következtében szinte sosem pontos, még a mechanikus ismételtetés legdurvább eseteiben sem” – vonja le a következtetést a már idézett Bartlett. ¹⁰⁴

Amennyiben az esemény nem választható el annak megtapasztalásától, akkor a történésznek le kell mondania a múlt sosemvolt objektív valóságának tételezéséről, a történeti esemény „úgy ahogy volt” megismerésének az ideájáról. Hiszen a tanúságtételek szükségszerűen szubjektívak, tekintettel arra, hogy nincs semleges nézőpont és nincs értékelés nélküli interpretáció. A tanúságtételek ezért egy

¹⁰³ Odorics 2003: 72–73.

¹⁰⁴ Bartlett 1985: 307.

sor olyan személyes megnyilatkozást tartalmaznak, amelyek valóságtartalmát nem áll módunkban ellenőrizni, tehát vagy elfogadjuk azokat bizalmi alapon vagy sem. K. Horváth Zsolt szerint éppen ezért a történész akkor jár el helyesen, ha „fiktíóként” tételezi, vagyis olyan eseményeknek képzelel el ezeket, melyek megtörténhettek, azaz közülük volt a valósághoz. Ebben az esetben a historikusnak nem kell viaskodnia „a »történeti valóság« ma már kissé avított, nehezen definiálható, statikus fogalmával”, ehelyett a történeti események mentális világára koncentrálnak, „melyből türelmes kutató újabb és újabb tanulságokat vonhat le az embe-
reket motiváló sokféle lehetséges értékről és stratégiáról”.¹⁰⁵ A történétíró feladata a tanúságtevő beszédstratégiáját a középpontba állítani és az eltérő narratívákat lehetséges szövegvalóságoknak tekinteni. Ebben az esetben természetesen a „nagy történelem” apró darabokra hullik, amelyek azonban már nem „rész”-ként fogható fel, hanem önmagukban autonóm státusra tartanak igényt. Ezeket a „kicsiny” világokat tekintve megállapítható, hogy „egy történeti esemény nem *egy koherens diskurzust* hoz létre maga körül, hanem éppenséggel többet”.¹⁰⁶

Hogyha a múlt valósága közvetlenül nem hozzáférhető a történész számára, akkor már annak a valóságnak a természete is problematikus, amelyhez a róla (?) szóló beszámolókat mérhetnénk. Következésképpen, a múlt és a történelem nem ontológiai faktum, hanem intellektuális konstrukció.¹⁰⁷ Jan Assmann szerint Halbwachs munkássága éppen azért érdemel figyelmet, mert a francia szociológus rámutatott arra, hogy a múlt olyan társadalmi képződmény, „amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ. A múlt nem természetből fogva van, hanem kulturálisan terem.”¹⁰⁸ Láthattuk, az emlékek sem az észleléskor vagy a tárolás során jönnek létre, hanem a felidézésük során, sőt kifejezetten a felidézés által konstruálódnak. Az élet drámája tehát nem a valamikori történésekben, hanem azok elbeszélésében rejlik. Ennek alapján állapította meg az általam is többször idézett Schacter: „A múlt szubjektív és kiszínezett elbeszélése révén alkotjuk a múltat – a történelem konstrukció.”¹⁰⁹

A történelem (vagy akár a múlt) konstruált volta azonban korántsem jelenti azt, hogy az kevésbé „valóságos”, mintha objektívnek, eleve létező tárgynak tekintjük. Mint Edward Sapir megfogalmazta: „Vannak bizonyos terminusok, amelyeknek egy sajátos tulajdonsága van: látszólag olyan különleges fogalmakat jelölnek, amelyek szigorúan objektív jellegre tartanak igényt, valójában azonban a gondolkodás bizonytalanul körülhatárolt, elmosódó kontúrú területeire utalnak, s olyan egymástól eltérő jelentéseket fognak át, amelyek gyakran nincsenek összhangban egymással, illetőleg részben kizárják egymást”.¹¹⁰ Ilyen mentális,

¹⁰⁵K. Horváth 2002: 98.

¹⁰⁶K. Horváth 2002: 100. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰⁷Odorics 2003.

¹⁰⁸Assmann 2004: 49. Vö. Pléh 1999.

¹⁰⁹Schacter 1998: 132–133.

¹¹⁰Sapir 1971c: 169.

nyelvi konstrukciónak tekinthetjük a történelmi eseményt, tehát magát a történelmet és a múltat is.

Annak idején Wellington herceg helytelenítette a waterlooi csata történetének megírását, mondván, az lehetetlen vállalkozás.¹¹¹ Gustave Le Bon – többek között éppen Waterloo példájára hivatkozva – egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy „a történelmi munkákat a pusztá fantázia termékei gyanánt kell tekintenünk. Nincs más bennük, mint rosszul megfigyelt eseteknek fantasztikus elbeszélése, föleresztve holmi találmokra csinált magyarázatokkal.”¹¹² Egészen biztos, hogy a tömeglélektan megalapozója a Biksza-gyilkosság kapcsán keletkezett beszámolókat olvasva sem módosította volna véleményét. A csatának (és bármely múltbeli eseménynek) valóban nem lehet megírni „a” történetét, ám – és ez nagyon fontos – több történet is elmesélhető róla. Hiszen, jegyzi meg John Keegan nyomán Erdélyi Gabriella a Dózsa-felkeléssel kapcsolatosan, „egy háborúnak annyi arca lehetséges, ahányan visszaemlékeznek rá”.¹¹³

Az emberi emlékezési folyamatokban való jártasság segíthet megérteni, hogy mi történt december 10-e után Táborfalván, Dabason és Budapesten, a kihallgató-szobákban és a bírósági tárgyalótermekben. Ebből történeteket alkothatunk arról, miként élhették át az eseményeket a résztvevők. Arra azonban, hogy „valójában” mi történt 1956. december 10-én Gyónon, nem fogunk választ kapni. Ám, hogy sok mindent megtudhatunk róla, az egészen bizonyos.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék.

O-9747. Szabó Károly.

ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék.

V-127614. Kövecses Ferenc és társai.

V-141322. Alapffly Attila és társai.

V-144083/1. D. Szabó Károly és társai.

V-144083/2. D. Szabó Károly és társai.

Pest Megyei Levéltár (PML)

PML XXV.2.b. Pest Megyei Bíróság iratai, büntető perek, 1950–1989.

154/1957. Balla Pál és társai ügye.

76/1958. Domián Ferenc és társai ügye.

1308/1958. Kalmár László és társai ügye.

917/1957. Harmincz István és társai ügye.

236/1958. D. Szabó Károly és társai ügye.

¹¹¹Keegan 1990: 5; Keegan 2000: 139.

¹¹²Le Bon 1993 [1913]: 41.

¹¹³Erdélyi 2009: 462.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*. Osiris, Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986: Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: Uő: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat, Budapest, 193–350.
- Bartlett, Frederic Charles 1985: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Gondolat, Budapest.
- Braun Róbert 1995: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2005: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. MTA TTI, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2009: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban. *Történelmi Szemle* (51.) 4. 461–480.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Farkas Gyöngyi 2008: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem” Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 94–115.
- Ginzburg, Carlo 2000: Az inkvizítor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 147–156.
- Gyáni Gábor 2008: A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, Salgótarján – Budapest, 273–280.
- Halbwachs, Maurice 1971: Az emlékezet társadalmi keretei. (Részlet a könyv utószavából.) In: Ferge Zsuzsa (összeáll. és vál.): *Francia szociológia. (Válogatás)*. KJK, Budapest, 124–131.
- Halbwachs, Maurice 1992: *On Collective Memory*. University of Chicago Press, Chicago – London.
- Halbwachs, Maurice 2000: A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum, Budapest, 403–432.
- K. Horváth Zsolt 1998: A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ* (10.) 4. 379–382.
- K. Horváth Zsolt 2002: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 81–102.
- Keegan, John 1990: *Waterloo*. Európa, Budapest.
- Keegan, John 2000: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Aquila, Debrecen.

- Király Ildikó 1999: Társas tényezők az emlékezetkutatásban: sajátjaink-e az emlékeink? In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 163–169.
- Kovács András 1992: Szóról szóra. *BUKSZ* (4.) 1. 88–94.
- Kónya Anikó 1999: A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 149–162.
- László János 2005: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Budapest.
- Le Bon, Gustave 1993 [1913]: *A tömegek lélektana*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.
- Lénárt András 2007: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas* (22.) 2. 5–30.
- Neisser, Ulric 1984: *Megismerés és valóság*. Gondolat, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai, Budapest.
- Odorics Ferenc 2003: A narratív identitás tropológiája. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest – Szeged, 69–77.
- Pléh Csaba 1999: Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Akadémiai, Budapest, 41–50.
- Ricoeur, Paul 1998: A szöveg világa és az olvasó világa. In: Thomka Beáta (vál. és szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat, Budapest, 9–41.
- Sapir, Edward 1971a: A nyelv. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 7–42.
- Sapir, Edward 1971b: A nyelvészet mint tudomány. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 43–52.
- Sapir, Edward 1971c: Igazi kultúra, állkultúra. In: Uő: *Az ember és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 169–202.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér, Budapest.
- Schacter, Daniel L. 2002: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* HVG, Budapest.
- Takács Tibor 2007a: Esemény, emlékezet és a múlt megkonstruálása: Gyón, 1956. december 10. In: Okváth Imre (szerk.): *ÁVH – politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 155–178.
- Takács Tibor 2007b: A források tere. *Élet és Irodalom* 2007. június 15. 16.
- Todorov, Tzvetan 2003: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág, Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2000: Klio és az oral history. *Múltunk* (45.) 3. 165–177.
- Udvarnoky Virág (szerk.) 2007: Elbeszélt történelem. *Replika* (16.) 58. 27–126.
- Vértési Lázár 2004: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas* (19.) 1. 158–172.